

Joanna Derdowska

Kmitavá mozaika

– městský prostor a literární dílo –

Pistorius & Olšanská
Příbram 2011

Recenzovali: Prof. PhDr. Petr Bílek, CSc. a Mgr. Blanka Činátlová, Ph.D.

Tato kniha byla redakčně a nakladatelsky připravena v semináři Nakladatelská praxe na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

Kniha byla vydána v rámci Centra výzkumu české umělecké avantgardy (LC06053), podpořeného z prostředků Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR.

© Joanna Derdowska, 2011

© Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2011

Typografie © Klára Horová, 2011

ISBN 978-80-87053-57-7

Obsah

Úvod — 11

PRVNÍ ČÁST / Tradice a její zlomy — 17

Kapitola 1. / Úhel pohledu – antropologie literatury — 18

Antropologie a literatura – vzájemné souvislosti — 19

Antropologie literatury – terminologická otázka – systematizace — 21

Literární antropologie Wolfganga Isera — 25

Antropologie literatury ve střední Evropě — 28

Poetiky zobrazování městského prostoru – terminologický komentář — 31

Kapitola 2. / Prostor, text a město – souvislosti — 33

Prostorový obrat v humanitních vědách — 33

Textualizace prostoru — 37

Pokusy o kritiku textualizace prostoru a architektury — 44

Paměť a mýtus — 46

Místo nebo prostor? — 49

Další možnosti — 51

Kapitola 3. / Město a podoby modernismu — 55

Modernita aneb velkoměsto a jeho společnost — 55

Flâneurovy cesty — 59

Perspektivy: konkrétní město, levicová tradice a conceptual loci — 61

**DRUHÁ ČÁST / Poetiky prezentace městského prostoru
v současné české literatuře — 73**

Kapitola 4. / Poetika sevření – „nebezpečná“ města — 74

Město – zdroj kultury nebo válečné pole? — 74

Ovládnout prostor? — 77

Labyrint – ovládnutí prostorem — 80

Zneklidňující proměnlivost — 89

Kapitola 5. / Poetika prolinání: město a ne-město — 96

Město vs. příroda — 96

Město jako krajina — 97

Hodnota městské krajiny — 100

Mizení hranic — 102

Suburbia a střed města — 107

Městsko-venkovská kontinuita — 111

**Kapitola 6. / Poetika percepce: peripatetická zkušenost
a anatomie města — 115**

Estetično nebo magično — 115

Odkouzlení a znovuokouzlování. Chůze ve městě — 119

Podoby *flâneurie* — 124

Walking cities – „přepínatelná“ města — 133

Co mapuje mapa? — 139

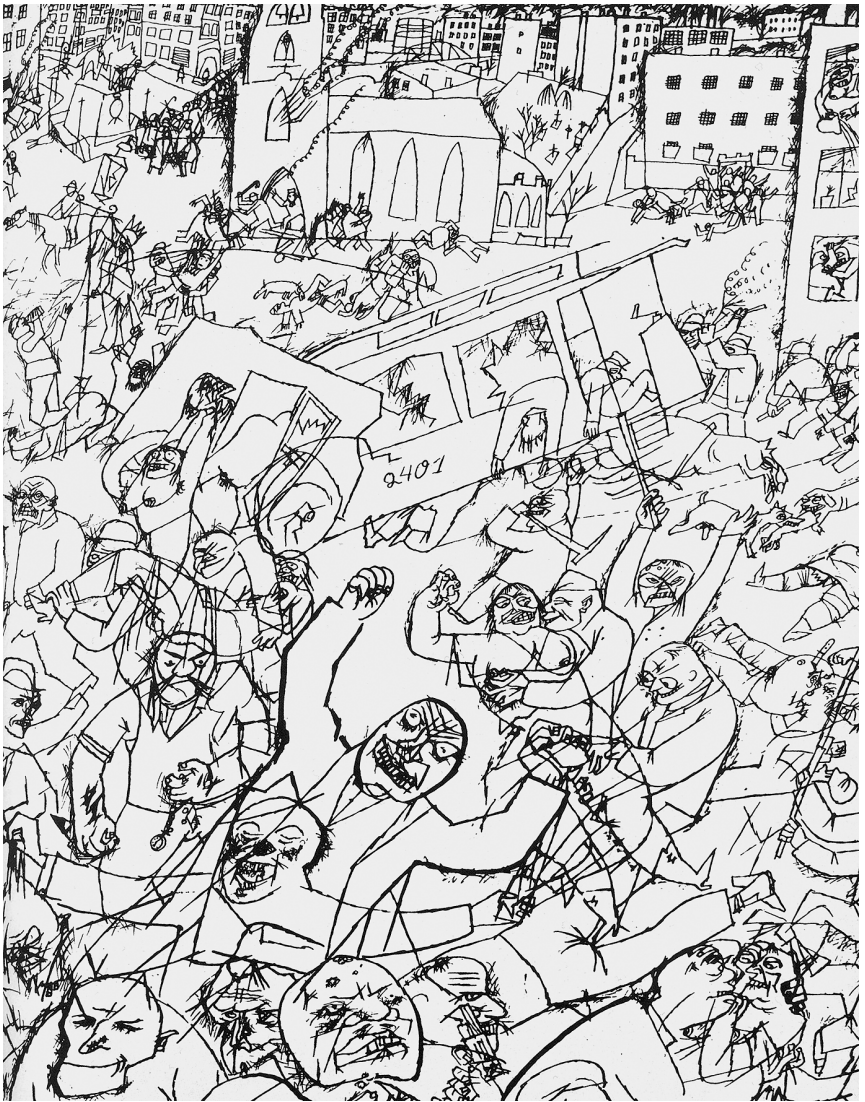
Závěr — 147

Bibliografie — 149

Bibliografie, teoretická část — 150

Jmenný rejstřík — 165

Summary — 171

George Grosz, *Pandémonium*, 1914

inside the city there is always another city

Iain Chambers

la ville est le théâtre d'une guerre des récits, comme la cité grecque était le champ clos de guerres entre les dieux

Michel de Certeau

bude to globální město, vole, dřív se říkalo globální vesnice

Ladislav Šerý

Úvod

Město se od devatenáctého století značně proměnilo. V souvislosti s průmyslovou revolucí se začalo rychle vyvíjet a způsob městského života díky tomu získal úplně nové formy a kvality. Už demografické údaje nasvědčují, že městský prostor má ve světovém měřítku čím dál tím větší význam. Během dvacátého století vzrostla populace měst více než desetkrát a zpráva United Nations Population Fund z června 2007 předpověděla, že v roce 2008 bude překročen důležitý demografický bod a více než polovina světové populace bude bydlet v urbánním prostředí.¹ Na podobné údaje se zájemci o městské prostředí odvolávají už několik let. Christopher Day již v roce 2002 konstatoval, že ve městech žije šedesát procent světové populace, která spotřebovává dvě třetiny veškeré světové energie (Day 2004).² Jisté je, že se městský prostor stává základním lidským existenčním prostředím. Městem a jeho „mimomateriálními“ významy se zabývají mnohé vědecké obory, od urbanistiky, architektury, geografie, sociologie, antropologie až po literární vědu. Přestože je v této knize kladen největší důraz na literárněvědná východiska, není možné provést komplexní analýzu bez návaznosti na zkušenosti a výsledky dosažené v ostatních souvisejících humanitních oborech. Humanitní vědy po několik desetiletí procházejí obdobím propojování vědeckých disciplín, které se začaly vzájemně více zajímat o svá témata, teoretické perspektivy či dokonce metodologie. To se projevuje už třeba jen ve vzniku a konsekventním vývoji *cultural studies* a urbánních studií, podobně jako ve výzkumu médií či genderových studií, která jsou dokonalým příkladem využití interdisciplinárního přístupu v praxi.

Tato kniha má ambici soustředit se na literární rozměr městského prostoru. Jejím hlavním přínosem by měl být pokus o definici současných poetik psaní o městském prostoru a jeho zasazení do situace české literatury. Na druhou stranu se však vzhledem ke zvolenému tématu nelze omezit na samotnou literaturu a literární vědu. Analýza zobrazování města v literatuře by nebyla možná bez mezioborového úvodu, a proto kniha obsahuje také další kapitoly, v nichž je nastíněna tematika teorie městského prostoru v obecnějších, nejen literárněvědných kontextech. Výsledkem je pohled na literární díla zaměřený na ztvárnění městského prostoru, který zároveň doprovázejí poznámky o vztazích k současnému uvažování o městě. Proto je kniha rozdělena do dvou základních částí, z nichž první má povahu čistě teoreticko-historickou a druhá se věnuje praktickému zobrazování města v literárních textech.

První část slouží především k vymezení kontextu, který se zdá být v současných českých urbánních studiích podstatně zanedbaný. I když jsou sympozia a publikace věnované teorii města čím dál tím četnější, stále zde chybí alespoň jedna základní antologie překladů současných textů z oblasti *urban studies*. Na jedné straně v Čechách existuje tradiční zasloužilá škola výzkumu městského prostoru spjatá se sociologií. Ta je však nejčastěji buď pojatá kvantitativně, nebo je zaměřená na sociální problematiku aktuálního světa české společnosti. Na straně druhé jsou v českém literárněvědném kontextu přítomné některé aspekty urbánních studií druhé poloviny dvacátého století – ty však také pouze v útržcích zprostředkovaných a popularizovaných například Danielou Hodrovou, Václavem Cílkem či v některých časopisech, jako například *Lidé města*, který tuto tematiku zároveň úspěšně situuje do širokého středoevropského kontextu. Nemalý přínos k vývoji urbánních studií má také působení pražského Centre français de recherche en sciences sociales (CEFRES). Zde je však mimo jiné díky etnologickému zaměření kladen větší důraz na empirický výzkum města. První část této knihy, především její dvě poslední kapitoly, jsou tedy kompromisním pokusem o stručnou prezentaci podstatnějších trendů v urbánních studiích, zejména těch, o kterých zmínění čeští autoři píší méně obsírněji.

Přestože se titul knihy bezprostředně vztahuje k současné literatuře nebo k literatuře doby, která nastala po modernismu, zdá se zde být také nezbytná kratší kapitola o souvislostech s literaturou a teoriemi dob modernismu. Je tomu tak kvůli nevyhnutelné kontinuitě kulturních tradic, na něž navazují četné studie a knihy věnované povaze současnosti. Zde stačí zmínit například pojetí současné doby jako „tekuté modernity“ (Bauman 2002) či „nedokončeného projektu“ modernity (Habermas 2001). Praktickým důvodem toho, že mnohé v této knize zmiňované teorie sahají někdy až k začátku dvacátého století (je tomu tak třeba v případě Georga Simmela [1903] či Waltera Benjamina [1979a, b, c a jiné]), je fakt, že se v nich vyskytují zásadní ideje a motivy, na něž navazují teorie pozdější, k nimž se dostávám až v druhé části knihy. Mezi modernistickou kulturou (městskou či literární estetikou) a kulturou současné doby existuje nezpochybnitelná kontinuita. Bude to kupříkladu motiv touhy po zavedení řádu do městského prostoru, figura postavy procházející se městem (figura *flâneura*, pocházející z poloviny devatenáctého století, je základem variací na toto téma a výchozím bodem mnoha pozdějších způsobů vnímání města). Zatímco problematika modernity a její souvislosti s městským životem byla a je tématem živě přítomným v českém vědeckém dění i v publikacích, soudobé teorie se v nich vyskytují mnohem méně. Tato kniha je snahou i tuto mezeru alespoň zčásti vyplnit.

Zvolená mezioborová povaha a široký rámec však nevyhnutelně působí tak, že kniha podléhá všem nevýhodám eklecticismu a je na některých místech nucena ke zkratkám, výtčům či pouhým odkazům na existenci dalších zdrojů, a to zejména ve své první části, v níž jsou prezentovány teoretické postoje k městskému prostoru. Podrobný rozbor teorií týkajících se města je sám o sobě tématem pro mnohem rozsáhlejší studium. Teoretická část knihy tedy nemá být pokusem o vytvoření encyklopedie urbánních studií, a proto v ní není obsaženo zdaleka vše, co se o městském prostoru píše a publikuje; záměrně zde chybí například demografická otázka, sociálně politický přístup, a také, což je podstatné, zde kromě kratších odkazů není věnována přílišná pozornost otázce architektonické ani striktně urbanistické. Architektura a plánování měst jsou sice občas zmiňovány, slouží však spíše jako téma, ne jako část výzkumného aparátu. Představeny zde jsou naopak ty teorie a koncepty, které mohou být důležité pro pochopení způsobů zobrazování města v literárních dílech. Pokud jsou prezentovány sociologické koncepty, jako je to například v případě Maxe Webera nebo geografické teorie Johna Briana Harleye, je to kvůli snaze scelit obraz městského prostoru do co možná nejkompletnější podoby a připravit podklad pro aplikaci příkladů převzatých z literárních děl.

Příbuznost a zároveň spletitost vztahů mezi literaturou, literární vědou a antropologií je důvodem pokusu o vymezení perspektivy literární antropologie, provedeného v první kapitole. Druhá kapitola se věnuje vztahům mezi kategoriemi prostoru, města a textu a prezentuje souběžné procesy spjaté s prostorovým obratem, který nastal v humanitních vědách. Tento obrat je ve vědě manifestován nejen samotným zájmem o téma prostoru, ale také textualizací prostoru projevující se v sémiologické tendenci hovořit o „textu města“ podobně jako o ostatních „textech kultury“. Přitom zde není také opomenuta kritika tohoto sémiologického přístupu k prostoru ani ostatní způsoby jeho teoretického výkladu. Těmi je například zájem o mytickou dimenzi města, jeho *genia loci* či z fenomenologické tradice vyplývající rozlišení pojmu *prostoru* od *místa*. Poslední kapitola první části bere větší zřetel na dopad vývoje velkoměstské společnosti na sociální vědy, přesto zde ale najdeme také odkazy na literární archetypy moderní městské společnosti. Proto se dá tato kapitola považovat za úvodní slovník k následující praktické části. Také se zde nacházejí pasáže nahlížející do historie myšlenkových směrů, a to zejména formou připomenutí levicové tradice uvažování o městském prostoru.

Druhá část knihy je založena na výkladu českých literárních textů vydaných po roce 1989, na jejichž základě se snaží definovat základní poetiky sloužící k zobrazování městského prostoru. Pojednání o poetice sevíření vychází z předpokladu, že je město podobně jako v době svého vzniku a rychlého vývoje stále zdrojem neklidu a jeho prostor je pojímán jako úzkost navozující prostředí podobné vězení.

Poetika prolínání dále polemizuje s tradičním antinomickým postavením prostoru venkova a města, přičemž poukazuje na mnohé možnosti zjemňování, nebo dokonce popření tohoto protikladu. Tyto možnosti vyplývají zejména z potíží, s nimiž je spjaté vymezení hranic, které rozdělují střed města od jeho periferií.

Kapitola věnovaná poetikám percepce naopak vyzdvihuje strategie, v jejichž důsledku město znovunabývá vlastnosti, které mu byly odebrány v procesech weberovského odkouzlení světa. Zvláštní pozornost je zde věnována možným významům chůze po městě, s čímž také souvisí transformace figury *flâneura* či vzájemný vztah, jaký k sobě mají město a jeho mapa. Značný důraz je přitom kladen na mytický rozměr vnímání městského prostoru, který umožňuje popisovat nejen prožitky plynoucí z *genia loci*, ale také například prostupnost urbánního prostoru nezávisle na jeho geografickém uspořádání. Proměny vnímání a následné literární reprezentace městského prostoru nemusí být podmíněny faktickým architektonickým stavem města, v němž autor žije. Praha, s jejímž prostorem (centrem města) se často zachází jako se skanzenem, se nikdy nestane metropolí podobnou postmoderním městům Spojených států, jak je popisují Edward Soja či Jean Baudrillard. Nicméně spisovatel je díky své senzitivitě schopen vycítit povahu soudobé metropole a aplikovat ji třeba na jiný prostor nebo zachytit v lokálním měřítku alespoň náznaky typické pro globální města. „Město, ať se jmenuje Paříž nebo Řím, se stává v románu slovní konstrukcí, kterou doprovází interpretace. Popis – podobně jako malba – znovuvytváří dané místo. To znamená, že se nejedná o věrnost tomu, na co v topografickém slova smyslu odkazuje název, nýbrž o organizaci textu“ (Roudaut 1990, s. 23).

Mnohokrát se v závěrech jednotlivých kapitol ukáže, že zavedené binární opozice neplatí nebo nemají stabilní hranice a že město je možné současně popisovat několika různými a zdánlivě protikladnými způsoby (například jako zdroj chaosu nebo zdroj řádu). Protikladné charakteristiky jsou totiž velice často komplementární. Podobně je tomu i v samotném textu knihy. Konkrétní poetiky samozřejmě nejsou striktně vyhrazeny pro určitá díla nebo autory, podobně jako jednotlivé figury či témata čerpající z architektury a struktury města (jako třeba ulice, budova nebo chodec) nejsou natrvalo vázány na jednu poetiku. Rozdělení materiálu do ka-

pitol neznamená, že se podobná tematika neobjeví na několika místech (například otázka velkých proměn v urbanistických plánech města se bude opakovat jako ukázka idealistických představ a utopického myšlení o městě v první kapitole, ale také v kapitole věnované prolínání entit města a venkova, v níž se o nich bude mluvit v kontextu pojmání města jako hodnotné krajiny). Všechny poetiky jsou pouze interpretačním „řešením“, pomocnou mřížkou použitou podle arbitrárního rozhodnutí autorky. Heterogenost literatury i aktuálního světa dovoluje nespočet interpretačních možností, a proto je jisté, že ani tento výběr tematických okruhů není jediným možným ani vyčerpávajícím řešením. Doufám však, že tato koncepce, která je chápána pouze jako náhled do dané tematiky, přispívá alespoň částečně k pochopení způsobů vnímání proměn dnešního urbánního prostředí v literatuře.

Co se týče časového vymezení zpracovaného materiálu, mým původním úmyslem bylo napsat knihu o obrazu města v české literatuře po roce 1989 a u tohoto záměru jsem z větší části setrvala. Nevyhnula jsem se odkazům ke starší literatuře, zejména k textům vzniklým na přelomu devatenáctého a dvacátého století, a v druhé části knihy jsem pro účely lepší argumentace několikrát použila texty, které sice vyšly teprve po roce 1989, ale byly napsané dříve (např. *Cesta Českem našich otců* Egon Bondyho, napsaná v roce 1983, nebo próza *Praha* Petra Krále). Druhou část knihy by bylo možné snadno rozvádět donekonečna s použitím stále novějších teoretických zdrojů a ukázek z nových románů. S vědomím arbitrarности provedeného časového řezu uzavírám bibliografii knihami vydanými do konce roku 2009.

- 1 Oficiální závěrečná zpráva je dostupná online na stránkách UNFPA: <http://www.unfpa.org>. Podle údajů uváděných ve zprávách za léta 2008 až 2010 ve městech žije přesně 50 % lidí na světě.
- 2 Sluší se podotknout, že většina výzkumů, závěrů a popisů se týká právě měst evropských nebo obecněji severoatlantických a ponechává na okraji problematiku urbánního prostředí Asie či Jižní Ameriky. Tato poznámka je o to opodstatněnější, že největší dnešní aglomerace leží většinou mimo Starý Svět, především v Asii. Jediná severoatlantická města v první desítku největších světových aglomerací jsou New York a Los Angeles, *Moskva se nachází na osmnáctém místě a aglomerace evropských hlavních měst (která jsou pro reference této práce kulturně nejbližší), jako například Londýn či Paříž, se nacházejí až mimo prvních dvacet největších světových měst. Jako zajímavost můžeme dodat, že Praha zaujímá v tomto žebříčku třístapadesáté místo* (srov. Brinkhoff 2009).

PRVNÍ ČÁST / Tradice a její zlomy

Kapitola 1. / Úhel pohledu – antropologie literatury

Mnohoúrovňové ontologické postavení města a fakt, že je předmětem zájmu mnoha vědeckých oborů, ho činí specifickým problémem a klade před badatele otázku volby perspektivy, z níž bude možné tento složitý fenomén pozorovat. Dokonce i po provedení podobného výběru, který v této knize proběhl ve prospěch literárních věd jakožto hlavního výchozího bodu pro analýzu městského prostoru a zdroje konkrétních předem daných postupů a perspektiv výzkumu, by měla být stále zohledňována existence mnoha odlišných pohledů. Vzhledem k povaze zobrazování města v literárních dílech by se měl obsah knihy nacházet ve sféře literární teorie, ale zároveň by měl být natolik otevřený perspektivám jiných oborů zabývajících se různými teoretickými a praktickými rozměry městského prostoru, aby se neomezil na pouhý výkaz měst vytvářených v současné literatuře a nestal se tak turistickým bedekrem po literárních textech. Bádání nelze omezit pouze na literární aspekty městskosti, proto je nutné tuto knihu situovat i do kontextu širuce pojatých urbánních studií (i přesto, že se jejich existence občas zcela popírá, jak to dělá například francouzský teoretik Henri Lefebvre [2000]). Během celého dvacátého století se striktní vymezenost literárních teorií vůči oprávněnosti používání metod neliterárněvědného původu v jednotlivých obdobích v různé míře zmenšovala a jejich současný stav dovoluje mnohé mezioborové fúze. Prostor města lze uvést jako jednu z mnoha možných antropologických kategorií, jejímž prostřednictvím lze interpretovat literární dílo, a tím také může být jeho výzkum klasifikován jako další kapitola na poli kulturních studií, mimo jiné vedle bádání genderových a queer teorií nebo postkolonialismu. Je to však stále velmi obecný systém a je zřejmé, že si toto téma zaslouží přesnější metodologický rámeček.

Možnosti získání takové perspektivy, která by splňovala výše zmíněné podmínky a byla vědecky přínosná, nabízí poměrně nový obor – antropologii literatury. Skutečnost, že je tento obor ještě stále slabě zakořeněn v tradici literárního výzkumu, ilustruje například už sám fakt, že se vědci, kteří už ho sami používají, neshodují na jeho přesné definici. Obecná představa o tom, čím je antropologie literatury (či literární antropologie – terminologický nesoulad a rozdíly budou vysvětleny níže), stále závisí na subjektivním výběru té nebo oné verze jejího pojetí. Aby se její použití nezdálo vágní a tím i riskantní, je potřeba si uvědomit, kde se nacházejí hlavní nedourčenosti. Proto je pro začátek nezbytné vymezit oblast zájmu samotné literární antropologie, ukázat mnohost a diferen-

ciaci jejích definic, poukázat na eventuální ohrožení a slepé uličky, a následně určit, které aspekty mohou být užitečné pro účely této knihy.

Již podle samotného pojmenování je zřejmé, že se tento obor pokouší o propojení dvou humanitních disciplín: antropologie a literatury. Aby toto propojení mohlo být uskutečněno a konkretizováno v podobě koherentní teorie, je třeba si uvědomit způsob hierarchizace obou dotýčných domén a odpovědět si na základní otázku, zda dominantní roli v této dvojici hraje antropologie nebo literatura. Z této diagnózy vyplývají následně také další terminologické problémy spjaté s použitím pojmů „antropologie literatury“ a „literární antropologie“, neboť dosud nebylo vypracováno precizní rozlišení těchto termínů ani vymezení oblastí zájmů badatelů, kteří jednu nebo druhou variantu této antropologie volí a chtějí používat v praxi.

Antropologie a literatura – vzájemné souvislosti

Tradice využívání antropologických inspirací pro potřeby literární teorie se datují už od počátku dvacátého století, tedy nedlouho po tom, kdy bylo vůbec možné mluvit o přerodu tradiční, většinou národně založené etnografie v herderovském stylu, a vzniku samotného antropologického výzkumu. Například badatelé z Cambridge (kromě jiných Jane Harrisonová a Gilbert Murray), zařazovaní do skupiny takzvaných ritualistů, inspirováni díly Williama Robertsona Smitha, Edwarda Ty-lora či Jamese Frazera, přistoupili k antropologické kritice literatury antického Řecka a poté i jiných klasických textů, a přestože to byla stále kritika v pozitivistickém, evolučním smyslu, která připisovala význam teorii vývoje od primitivních k soudobým formám civilizace.¹ Na druhou stranu funkcionalismus vyvíjený v antropologii Bronisławem Malinowským ve stejné době zatím nena-cházel uplatnění mimo tento obor. Teprve nový kriticismus a jeho zvrát od rétoriky k mýtu přispěl k používání mnoha složek mytologie (myth criticism). To dokládá například kniha Northropa Frye *Anatomie kritiky*, vydaná v roce 1957, v níž kategorie komiky, tragédie, romantiky a ironie, do nichž je literatura rozdělena, souvisejí se čtyřmi mýty: jaro, léto, podzim a zima. Stále však byly novou kritikou implementovány ideje, které byly na poli samotné antropologie kritizovány již o mnoho let dříve, jako byla třeba koncepce obětního beránka. Odlišný rozměr propojení antropologických objevů s literární teorií však přinesl už strukturalismus. Není zde nutné rozvádět fakt, jak velký vklad pro vznik strukturalismu

představovala antropologie Claude Lévi-Strausse, jako příklad z literárněvědné oblasti zde zmiňme pouze jeho spolupráci s Romanem Jakobsonem a text *Baudelaireovy Kočky* (srov. Jakobson a Lévi-Strauss 1995).²

O něco méně spektakulárním, ale velice zajímavým příkladem propojování antropologické či etnologické perspektivy s literaturou a její teorií je fenomén vyrůstající z toho, co James Clifford pojmenovává „etnografickým surrealismem“. Ten původně zahrnuje umělecké a publikační aktivity skupiny sdružené kolem francouzské Collège de Sociologie, jejímiž členy byli mimo jiné Georges Bataille, Roger Callois a Michel Leiris. Na jejich příkladu je zjevné propojení etnografické (nebo etnologické) zkušenosti s uměleckým projevem, v jehož výsledku vznikly projekty z pomezí vědy a imaginace, dokládající, že „[...] hranice mezi uměním a vědou (zvláště humanitními vědami) jsou ideologické a pohyblivé“ (Clifford 1996, s. 122). Mezi nejvýraznější ukázky této produkce patřily zvláštní sbírky podivností, jakou bylo například Musée Trocadero v Paříži, v četných zdrojích zmiňované jako původ inspirací rané tvorby Pabla Picassa, a také Georgesem Bataillem editovaná revue Documentes, která byla příkladem surrealisticko-etnologické symbiózy. Clifford také poukazuje na význam samotných Bataillových teoretických textů (zejména knih *Erotismus* a *Prokletá část*) jakožto spojnice mezi kontextem francouzského uvažování dvacátých a třicátých let a pozdější generací poststrukturalistů – Michelelem Foucaultem, Jacquesem Deridou, Rolandem Barthesem či skupinou Tel Quel (srov. Clifford 1996, s. 130).

Antropologický pohled se také výrazněji vyskytuje v oblasti současných výzkumů cultural studies, a to už kvůli tomu, že mají společnou samotnou tematiku a zájem o takové jevy, jako je populární kultura, média (a literatura ve funkci média), genderová problematika, postkolonialismus atd. Jinými, tentokrát již novodobějšími příklady vzájemného sblížení a prolínání antropologického a literárního či literárněvědného přístupu mohou být publikace Daniela a Pecka (eds.) 1996, Angelise (ed.) 2002 či Dennise a Aycocka 1989.

Na druhé straně literární texty a vyprávění v orální formě antropologie využívala a využívá pro vlastní interpretaci. Průkopníkem zde byl americký antropolog a zakladatel školy kulturní antropologie Franz Boas, jehož dílo rozvíjeli následně takoví badatelé jako Bronisław Malinowski či Claude Lévi-Strauss.

V posledních desetiletích začalo být navíc propojení literatury s antropologií spatřováno ve způsobu prezentace etnologického poznání a v postupech vytváření „světa divochů“ samými etnology. Klíčovým dílem je zde kniha *Writing culture*, editovaná Jamesem Cliffordem a Georgem E. Marcusem (1986), v níž se klade

velký důraz na poetickou (a politickou) složku antropologické narace. Základní závěr o způsobu psaní antropologických textů, vyplývající z úvah obsažených v tomto svazku, naznačuje, že antropologie (neboli to, čemu se ve francouzské tradici říká etnologie, v tradici britské sociální antropologie a v tradici americké kulturní antropologie) podléhá nejen silným mocenským vlivům (nemluvě o etnocentrismu, který byl už předmětem kritiky kulturní antropologie americké školy Franze Boase), ale také prezentuje svoji subjektivní, textovou interpretaci jako objektivní obraz dané společnosti. Tento objev pohnul etnologickou komunitou a jedním z jeho důsledků byl také fakt, že začaly vznikat knihy prezentující výsledky pobytu v cizím prostředí v beletrizované formě.³

I přes tak bohatou tradici vzájemných vlivů a prolínání je literární antropologie stále termínem používaným s jistou opatrností, jejímž náznakem mohou být názvy některých článků, v nichž se píše o „možné“, „postulované“, „neexistující“ literární antropologii či antropologii literatury (srov. např. Rodak 2004): antropologie literatury je „[...] možná, dokonce nutná, ale pořád ještě neexistující“ (Godlewski 2004). Opatrnější je snad stále ještě mluvit o „antropologii a literatuře“, jak to dělali například tvůrci projektu Sonderforschungsbereich 511 Literatur und Anthropologie z univerzity v Kostnici. Jedním z problémů spjatých se zavedením oboru pod tímto názvem je právě otázka jeho přesné terminologie.

Antropologie literatury – terminologická otázka – systematizace

V okamžiku, kdy se tento obor začíná konkretizovat, vzniká otázka, zda se má používat termín antropologie literatury nebo literární antropologie. Terminologicky vzato by se měla „antropologie literatury“ (právě v tomto znění, kde jak antropologie, tak literatura vystupují ve formě podstatného jména) vztahovat k literatuře jakožto k předmětu, analogicky jako v případě příbuzné sociologické vědy – sociologie literatury, která se věnuje bádání o vnějších, většinou mimotextových vztazích literárního díla a jeho tvůrce. V tomto pojetí zachovávají obě entity, antropologie i literatura, substanciální povahu, i když je antropologie literatury nadřazená samotnou gramatickou formou tohoto termínu. Oproti tomu termín „literární antropologie“ naznačuje, že literatura bude spíše zdrojem inspirace a jedním ze způsobů pojmání zkoumané reality podle vzoru rovněž odvozeného z jedné ze sociálních věd – sociální antropologie. Pokusy o systematizaci těchto terminologických nuancí proběhly už několikrát, ale vzhledem

k faktu, že jejich autoři působí ve zvláštních střediscích a společnou diskuzi vedou většinou pouze v rámci národních oblastí, nedospěly ke konsenzu.

Bez ohledu na to, kterou ze dvou zmíněných gramatických forem je tento obor pojmenováván (a stává se, že se toto pojmosloví střídá v rámci jednoho textu), jeho možné podoby se dají rozdělit podle toho, jakou funkci v nich má plnit literatura. Níže se pokouším o systematizaci těchto několika možných situací.⁴

1. Literatura jako zdroj antropologického poznání

V první variantě je literatura chápána jako zdroj antropologického poznání. Jde o zmíněný případ interpretace původních literárních (nebo i neliterárních) textů pro potřebu antropologického popisu. Antropologie měla k literatuře blízko už od svého počátku a není novým objevem, že k výzkumu kultur se dají používat kromě materiálních projevů také psané texty, které daná kultura vytvořila. Odedávna se antropologové zabývají legendami, přičemž se zde nemusí pochopitelně jednat pouze o kultury vzdálené, a současná antropologie se věnuje ve stejné míře i kulturám dnešního euroatlantického světa. V takovémto doplňujícím smyslu pojímá literární antropologii mimo jiné Fernando Poyatos, kanadský badatel, který se k takovému označení nového oboru hlásí už od konce sedmdesátých let minulého století, a soudě podle tónu úvodu jeho knihy nebo osobních poznámek začleněných do textu, považuje se i za jeho vynálezce. Tato perspektiva vyrůstá ze striktně antropologických kořenů a literární teorii příliš nereflektuje. V konferenčním sborníku *Literary Anthropology* Poyatos tímto termínem pojímá interdisciplinární přístup využívající antropologické metody a techniky ke zkoumání literárních textů: „Literární antropologie bude jasně chápána jako antropologické a etnologické vědy, pronikající skrze literaturu“ (Poyatos 1988, s. XIV). Toto vymezení definuje úhel pohledu takto míněného oboru a zároveň je doplněno otázkami: „Jaké informace a perspektivy jsou nabízeny národními literaturami pro kteroukoliv oblast dnes zařaditelnou pod pojem antropologie? Jak literatura doplňuje, uzavírá nebo protirečí předpokladům týkajícím se kultur? Jaké mezikulturní perspektivy mohou být vyvinuty skrze antropologicky zaměřená studia národních vyprávění (*narratives*)? Kdy se literární dílo jeví jako jediný existující dokument pro studium jakéhokoliv z výše vyjmenovaných témat?“ (Poyatos 1988, s. XIV).⁵

Už během konferenční diskuze, jejíž záznam je také otištěn ve sborníku, měli její účastníci mnohé výhrady zejména vůči příliš pozitivistickému využití literárních textů a tento postup podrobili ostré kritice.

2. Literatura jako téma antropologie

Druhou možností porozumění vědě spojující antropologii s literaturou (spíše ve znění „antropologie literatury“ než ve formě využívající přídavné jméno) je její pochopení podle vzoru sociologie literatury. V takovém případě nadřazená sociální věda (antropologie či předtím sociologie) zkoumá literaturu jako problém sociální, jako kvalitu, která je propojena se sociálními systémy hodnot a kultury, ale také ekonomie či politiky, a zabývá se nejen textovou složkou literatury, ale kupříkladu také knižním trhem či sociální stránkou recepce. Zde „[...] každá z nich [jak antropologie, tak literatura – pozn. JD] vystupuje ve svém mateřském zakořenění a zároveň – vepsána do názvu vzájemného vztahu – odpovídá dříve nastolenému úkolu: literatura je oblast kultury, jejíž podstata má být určena z vnější perspektivy; antropologie je naopak disciplínou, která je schopná tuto perspektivu dodat“ (Godlewski 2004, s. 74). Grzegorz Godlewski ji považuje za nejslibnější možnost nabízenou literární antropologií, přitom ji však dále definuje tak, že zapadá spíše do kategorie využití literatury jako média (viz níže).

3. Literatura jako antropologická technika

Další aspekt propojení literatury a věd o člověku vyplývá ze zmíněného revolučního zjištění, že také antropologický výzkum dostává podobu textu a že antropolog v něm zaujímá roli autora (výstižné je zde vyjádření Bronisława Malinowského, který chce být Conradem antropologie, citace podle Clifford 2000, s. 83). V tomto smyslu je literatura technikou provozování antropologie, která způsobuje mimo jiné to, že antropologie nemůže být už nadále prezentována jako transparentní či „nevinná“ vůči předmětu výzkumu. Antropologie je totiž pojmána jako vyprávění a podléhá „literarizaci“, na kterou se poukazuje hlavně od doby vydání v tomto ohledu zlomových děl Clifforda Geertze *Interpretace kultury* a *Local knowledge* (Geertz 2000, 1983) a zmíněného sborníku *Writing culture*.⁶ Antropologická narace však svět nejen popisuje, ale také se nemálo podílí na jeho vytváření. „Interpretativní antropologie“ dává dotyčné realitě význam konstruovaný touto antropologií. Geertz tvrdí, že antropologie má obecně rétorickou povahu a že jejím úkolem je efektivně přesvědčit čtenáře o životnosti vzdálených kultur, což výrazně poukazuje na ideový vztah k pragmatismu typickému pro vědce a teoretiky zařazované mezi postmodernisty, jako Richard Rorty či Stanley Fish, kteří, podobně jako to dělá Geertz v oblasti antropologie, zvýrazňují váhu přesvědčivosti ve filozofickém uvažování či literární teorii (srov. např. Fish 2002).

Tím, že se „[...] v sutiny rozpadlo několik rozlišení: mezi kulturou obecně a estetickou praxí, mezi antropologickou a literární interpretací a mezi etnografií a literárním textem jakožto psaným produktem“ (Groden aj., s. 54), k čemuž došlo mimo jiné díky pracím Lévi-Strausse, Geertze a také Victora Turnera, je umožněno přiblížení antropologie a literatury v jejich narativní povaze. Jejich vztah zde vyjadřuje situaci antropologie, která objevila význam informátora a tím i heisenbergovský princip neurčitosti, podle něhož se bádáný objekt mění pod vlivem vědeckého postupu. Takový rozměr propojení literatury s antropologií je proto – jak také poznamenává Godlewski – opět uzavřen v rámci té druhé disciplíny.

4. Literatura jako médium

V této čtvrté variantě literatura plní úkol *média*, tedy zprostředkovatele poznání toho, co není představitelné jinými způsoby, a pod označením literární antropologie se zde skrývá zkoumání postavení člověka ve světě prostřednictvím studia literatury, kterou člověk vytváří. Je to představa literární antropologie, jak ji pojímá Wolfgang Iser. Než se budeme věnovat jeho pojetí tohoto oboru, je potřeba poznamenat, že v oblasti vymezené podobnými otázkami se nacházejí také koncepte jiného německého teoretika Helmuta Pfothenhauera. Přínosné rozlišení mezi oběma koncepty poskytuje *Lexikon teorie literatury a kultury* (srov. Nünning 2006, s. 244), který charakterizuje Pfothenhauerovo pojetí jako zaměřené na konkrétní historický kontext s výrazným předpokladem antropologické sebereflexe („[...] literatura sama sebe chápe jako antropologii *sui generis*, tedy jako autentický pohled na přirozenost člověka, získaný zkušeností a sebereflexí“, Pfothenhauer In Nünning 2006, s. 244). Jako dokonalý zdroj poznání člověka slouží v tomto případě žánr autobiografie. Oproti tomu má Iserovo pojetí transcendentální ráz a soustředí se více na funkce vytváření fikcí. Nepopíratelná přítomnost literatury v dějinách lidstva rodí základní Iserovo tázání po tom, proč lidé vytvářejí fikce. V tomto pojetí je literární dílo považováno za možný prostor „antropologické epifanie“ a zjevení důležitých rozměrů kultury. Literatura je zde „prostředkem artikulace lidské subjektivit“, dynamickou relací s lidským, aktuálním světem, skrze níž by subjekt nahlížel do smyslu své existence. Jak píše Anna Łebkowska, „[...] antropologická perspektiva pro literární vědy by měla vytěžit z literatury literární antropologii“, odchýtit antropologické funkce literatury, směřování k pochopení člověka, k interpretaci světa, subjektu, odlišnosti, její schopnosti přesahování kognitivních systémů dané kultury (Łebkowska 2007, s. 23). Tento typ literární antropologie a s ním spjatý interdisciplinární přístup a jeho opodstatnění by zde měly být rozvedeny podrobněji.

Literární antropologie Wolfganga Isera

Otázek literární antropologie se Wolfgang Iser dotýká v několika textech, v nichž se zamýšlí nad zvláštním současným postavením literární teorie, zejména v době po zkušenostech dekonstrukce, kdy se mění povaha a status literárního textu jakožto uměleckého díla. Ptá se v nich mimo jiné po důvodu existence literatury a po tom, co literatura dokáže říct o světě víc než toho přinášejí výsledky studia historie, sociálních věd nebo filozofie. Klade si otázku, co literatura odráží jako „zrcadlo reality“, co může přidat k poznání nového a odlišného od neliterárních textů. Přestože jsou tyto otázky zdánlivě podobné těm, s nimiž jsme se už výše potkali například v Poyatosově definici antropologie literatury, je potřeba připomenout, že se dotazy kanadského badatele vyznačovaly podstatně silnějším důrazem na etnické pozadí zkoumané reality a se značně menším zájmem pátraly po univerzální teorii či přínosu pro literární vědu, než je tomu v případě problematizace provedené Iserem. Odpovědí, kterou Iser nabízí, je domněnka, že literární produkce odpovídá čistě antropologické potřebě vytváření fikce a rozpoznání světa.⁷

Iser vychází z předpokladu, že proces interpretace je spjatý s vědou o člověku, a tím se také literatura pojí s aktivitou poznávání a výkladu reality. Literatura je tedy jedním z hlavních způsobů, v nichž se projevuje tendence člověka interpretovat aktuální svět, a literární dílo zde plní funkci média, tedy zprostředkovatele reality. Jak opět výstižně poukazuje Nünning, pro Isera „[...] literární díla spíše inscenují vztahy a interakce v podobě ‚fantasmatických figurací‘ mezi lidskými dispozicemi a konkrétními danostmi, a to takovým způsobem, že tyto danosti neustále přesahují“ (Nünning 2006, s. 254). Podle Isera je smyslem fikce poskytnutí možných náhledů do světa, a jejím základním posláním poskytnout člověku specifický instrumentář k tomu, aby se mohl rozvíjet.

Iser se také výrazně staví proti praxi přejímání metod antropologie pro použití na literárním materiálu, jak to bylo nabízeno v několika výše popsaných případech spojování těchto dvou oborů. Systémy interpretace vypracované mnohými odvětvími antropologie nemají podle něho adekvátní vztah k literatuře: „[...] je jisté, že antropologický přístup k literatuře by si neměl vypůjčovat svůj deskriptivní systém nikde jinde. Pokud tak činí, degraduje literaturu na ilustrativní doplněk (*foil*) pro zvolené předpoklady, jak se to často stává, když je literatura používána jako ilustrace psychoanalytických principů“ (Iser 1993, s. xii). Kdyby se takto samotný antropologicko-literární výzkum omezil na hotové metody an-

tropologie, zapadl by do pasti, kterou se sám snaží odhalit a reflektovat, a uzavřel by se do uvažování podle ohraničujících kategorií.⁸

Aby se tomu literární antropologie vyhnula, Iser jí klade za úkol vytvoření nové heuristiky lidské sebeinterpretace skrze literaturu. Měly by v ní platit dva principy – nebude odvozena z jiného oboru a současně bude napojena na takové lidské konstanty – které jsou také základními složkami literatury. Tyto podmínky splňují podle Isera kategorie fiktivního a imaginárního, které hrají roli v antropologickém smyslu a v lidské konstituci, ale také v literatuře. Běžné rozlišení fiktivního jako záměrného a imaginárního jako spontánního je podle Isera nedostačující, fiktivní a imaginární jsou navíc součástí nejen literární produkce, ale také každodenního světa a literatura jako médium kombinuje obě tyto složky. Fikce je v tomto systému „operačním módem“, vědomím zasahujícím do existující verze světa, je to akt překračování hranic, který zdvojuje svět. Imaginace je naopak neaktivním potenciálem, který může být aktivován subjektem, vědomím nebo psyché, případně sociohistorickými podmínkami. Imaginace nemá vlastní intencionalitu. Fiktivní mobilizuje a aktivuje imaginární, a obě složky se stávají vlastními vzájemnými kontexty, mezi nimiž se odehrává nikdy nedourčená hra, k níž se připojuje také samotná interakce. Fiktivní „zkoumá“ to, co je nevysvětlitelné a nedosažitelné jinému poznání, „obyčejnému“ pojetí světa, to, co je „nepředstavené“. Fiktivní „pobízí“ to, co není reálné, aby zobrazovalo to, co reálné je (srov. Iser 1989b, s. 240). Tímto právě přesahuje vědecké a mimoliterární poznání a běžný jazyk. Ve svém diskurzu se tedy Iser nepozastavuje nad starou dichotomií fikce vs. realita, ale dělá z této dvojice trojúhelník zahrnující fikci, aktuální svět (realitu) a imaginaci, a k tomu klade velký důraz na samotné vztahy mezi nimi. Oproti tradici recepční kritiky se soustřeďuje nejen na roli čtenáře, ale také na vzájemný vztah a výměnu mezi dílem a jeho recipientem.

Literární antropologie zkoumající tyto procesy by podle Iserova pojetí mohla být slibným přínosem k vytvoření obecné kulturní teorie a zároveň jejím výchozím bodem. Tím, že by byla sdílena více interpretačními humanitními obory, by také přispěla k interdisciplinárním diskuzím. Zároveň by měla být pokusem o prolomení krize interpretace nastupující po dekonstrukci, která popřela možnost souvislého výkladu literárního textu. A možná proto se vůči ní mohou rodit výhrady, jaké formuluje například Godlewski, který jí vytýká používání antropologické perspektivy pouze jako způsobu „[...] galvanizace tradiční literárněvědné tematiky a osvěžení jazyka jejího popisu“ (Godlewski 2004). Sám Iser si však všímá ohrožení, které nese příliš zjednodušený přístup k těmto otáz-

kám: „Ve chvíli, kdy literární antropologie prezentuje své objevy jako antropologické konstanty nebo opisuje svou heuristiku z jiných antropologicky orientovaných oborů – zejména psychoanalýzy – zahaluje tím, pokud ne úplně zatemňuje, stav zkoumaných problémů“ (Iser 1989b, s. 265). A dále konstatuje: „Literatura se zdá modifikovat antropologické předpoklady do té míry, že vycházejí najevo jeho jinak skrytá specifika. Z tohoto důvodu ji nestačí vystavit hotovým pojmům kulturní antropologie, určeným pro výzkum struktur archaických civilizací. Vyžaduje místo toho svoji vlastní heuristiku, která nám umožní odpovědět si na otázku: ‚Na co potřebujeme fikci?‘“ (Iser 1989b, s. 265). Odpověď na otázky týkající se lidské potřeby vytváření fikcí může poskytnout „text jako místo pro hru“ (Iser 1993, s. xiv), kde je hra mezi fiktivním a imaginárním neustále otevřená vlivům historie. Fikce slouží jako doplnění reality tak, že zkouší „možné“ situace, „možné světy“, a tím dourčuje lidskou situaci. Vytváření fikcí je způsobem rozšiřování sebe sama (proto je pro Isera literární antropologie extenzionální, srov. Nünning 2006, s. 255). Literatura jako předmět zájmu antropologie má smysl proto, že je z tohoto pohledu literatura sama o sobě antropologií, sama dokáže zachytit neopakovatelnou a nezaměnitelnou lidskou zkušenost.

Literární teorie Wolfganga Isera se tedy snaží pojmout fikci současně s aktuálním světem, jako kontinuum, bez potřeby zaklínění v neúprosné opozici nebo jejich ztotožnění.⁹ V trojúhelníku fiktivní – aktuální svět – imaginární je konkurence a společná hra doménou fikce a imaginace, nikoliv reálného světa. Fikce má také mediační úkol v umírnění zdánlivě nepropojitelné duality čisté praxe, samotného života (která si bez teorie není vědoma sebe sama) a čisté teorie (která pro interpretaci potřebuje materiál ze života, srov. také Markowski 2007, s. 31–32). Iser se ve své kritice striktně teoretického přístupu přiklání k rozšíření teoretické praxe, k teorii přidává reflexi o situaci člověka a snaží se ji rozšířit o antropologický rozměr, čímž se vzdává autonomie svého původního oboru, literární teorie (srov. také Łebkowska 2001, s. 179). Anna Łebkowska komentuje jeho literární antropologii takto: „[...] zdá se, že zaměření pozornosti na ‚literární antropologii‘ vytváří možnosti [odsunutí opozice teorie-praxe], a zároveň poukazuje na šanci kontinua mezi literaturou a (přese všechno) realitou, která je stále ještě pojmána ne jako sféra mimojazyková nebo mimokulturní, ale právě v kategoriích sociálních, tedy obecně kulturních, ve sféře mediace“ (Łebkowska 2001, s. 183).¹⁰ Literatura tedy není popisem aktuálního světa, ale jeho možnou aktualizací. Jak píše Michał Paweł Markowski, literatura neodpovídá na otázku „jak

je?“; nýbrž na otázku „jak bych mohl jinak interpretovat svět a sebe sama?“ a navíc neustále posouvá pozici, z níž se tato otázka klade (Markowski 2007, s. 32). V Markowského článku je tato analogie zavedena ještě dále, posouvat se takto také může i pozice samotné literární antropologie, pokud však s tím posunem antropologie souhlasí, ztrácí svou silnou pozici jako oddělný obor, pokud ale zůstane na dosavadní stabilní interpretační pozici, nepozná předmět svého zájmu. Zde právě autor článku shledává paradox vepsaný do antropologie literatury: „[...] buď je vlažná, a tehdy neví nic o svém předmětu, nebo je antropologií horkou, a tehdy se nestará sama o sebe“ (Markowski 2007, s. 33).

Wolfgang Iser postuluje vlastní, pro literaturu vytvořený systém interpretace, ale zároveň se také vyhýbá metodologické sterilitě, která ohrožuje literární vědu chápanou jako hermetický obor. To, co je v Iserově řešení zvláště viditelné, je pluralismus idejí. Interdisciplinární přístup neznamená tedy pasivní přebírání hotových struktur mezi disciplínami, ale aktivní práci na vlastní metodologii. Samotná antropologie a její tradiční interpretační aparát je pro literární výzkum nedostačující, neboť je v něm podceňován význam umění a literatury. Ľebkowska jinde oprávněně podotýká, že by literárněantropologický přístup neměl být považován za interdisciplinární, nýbrž za transdisciplinární; to znamená, že by měl umožnit nerezignovat na vlastní povahu oboru a zároveň po něj určit nové pole zájmu: „Antropologie literatury by měla být spíše spojována s přeformulováním literární vědy než s úzce pojatou výzkumní metodou; jinak řečeno, měla by se identifikovat jako antropologizace literární vědy“ (Ľebkowska 2007, s. 14).

Antropologie literatury ve střední Evropě

V českém prostředí není literární antropologie nijak široce používaným ani známým oborem. Tento pojem se v důležitějších pramenech literární teorie skoro nevyskytuje a ani není předmětem širšího zájmu přispěvatelů odborných literárněvědných periodik. O antropologii literatury a o literární antropologii se v českém kontextu dají najít pouze vzácné zmínky.¹¹

V širším středoevropském kontextu je tomu trochu jinak. V Německu se literární antropologie přednáší na četných univerzitách (mimo jiné v Berlíně, Darmstadtu, Brémách a Mnichově) a zájem o tento obor se projevuje také na úrovni publikační činnosti, například v nakladatelské sérii *Poetogenesis*, která vydává knihy blízké tomuto tématu (např. Zymner a Engel 2004).¹² Tento

literárněvědný směr se dočkal poměrně velkého ohlasu i v Polsku. I když je pro toto dění označení teoretická škola přehnané, mnoho vědců se tam ujalo právě literární antropologie. Čím dál silnější je v polském prostředí už od osmdesátých let minulého století proud propojující antropologii s literární vědou a v četných univerzitních centrech existují katedry či ústavy antropologie literatury (Jagellonská univerzita, Slezská univerzita, Lublinská katolická univerzita, univerzity v Gdaňsku, Poznani, Lodži, Varšavě, Štětíně a Białymstoku, přičemž výčet učebních míst se s každým akademickým rokem rozšiřuje). Ve dvou univerzitních centrech se antropologie literatury dočkala zvláštního zájmu: na Slezské univerzitě v Katovicích, kde od osmdesátých let minulého století působí v této oblasti Anna Kosowska, a na krakovské Jagellonské univerzitě, kde v rámci tamní polonistiky vznikla Katedra antropologie literatury a kulturního výzkumu, vedená Ryszardem Nyczem. V rámci živě se rozvíjející diskuze týkající se metodologie oboru se výzkumy vedené v těchto dvou hlavních jednotkách liší.

Podle Anny Kosowské antropologie literatury rekonstruuje lidskou existenci v rámci kultury na základě literárních textů. Proto také dokonce v takovém případě „[...] přestává mít význam fikční povaha postav – základem se stává jejich reprezentativnost“ (Kosowska 1990, s. 36). Význam ztrácí také umělecká a estetická kvalita interpretovaných textů a také jejich umístění na stupnici rozlišující kulturu vysokou od kultury populární. Stačí, že text bude vypovídat nějaký fakt o daném období a určitém kulturním celku. „Na fikční svět v literárním díle se můžeme dívat [...] jako na specifický model mimotextové reality“ (Kosowska 1990, s. 19). Kritériem určujícím použitelnost textů pro takto pojatou antropologii literatury je jejich pravdivost, materiálem pro takový druh analýzy méně hodnotným bude rozhodně text, jenž zamlžuje historickou realitu, tedy například text kvazihistorický, který nespĺňuje nároky mimitismu. Zdá se, že v tomto případě je literatura opět spíše nástrojem a pomůckou pro nadřazenou antropologii. Kosowska na kritické reakce vyčítající metodě instrumentální použití literárních textů a nezohledňování vnější povahy literárního díla jako fikce odpovídá, že antropologie literatury na tuto vrstvu nezapomíná, ale pouze mění hierarchii a uznává za vhodné použití literatury pro popis kulturních celků.

Nabízí se také použití obratu „antropologická interpretace“. Ten se zdá vhodnějším z toho důvodu, že situuje antropologii literatury blíže proudům nového historismu a jeho zájmu o dobové texty z různých epoch. Také zde se badatelé zabývají interpretací historických, kvazihistorických textů nebo historických románů, jako jsou třeba knihy Henryka Sienkiewicze, které slouží jako nástroj k provedení rekonstrukce sociálního světa dané kultury.

Takto vystavená antropologie literatury, jejíž první nejvýraznější odvětví se rozvinulo na Slezské univerzitě v Katovicích, si protiřečí s Iserovou tezí pocházející už z fenomenologických kořenů recepční estetiky. Jeho hlavní teze spočívá v tom, že se těžiště textu nachází v jeho četbě a recepci, ne v něm samotném, a už vůbec ne v aktuálním světě, kde text vznikl. Tato varianta by se snad dala situovat na okraj prvního nebo čtvrtého z výše vymezených okruhů, sami polští badatelé si kladou za úkol zjišťování informací o dané kultuře (většinou polské kultuře dávnějších dob) na základě literárních textů, bez zásadnějšího ohledu na jejich kvalitu.

Druhá, krakovská větev polské antropologie literatury se naopak blíží spíše Iserovu pojetí této perspektivy. Tematicke paradoxů literární antropologie a antropologie literatury bylo také věnováno tematické číslo časopisu *Texty Drugie* č. 6/2007, kam přispěli mimo jiné Michał Paweł Markowski, Ryszard Nycz a Anna Łebkowska, zabývající se ve svých článcích především otázkami smyslu existence literatury a jejího významu pro antropologii jako oboru zkoumajícího literaturu (Łebkowska 2007, Nycz 2007), smyslem výzkumu literatury vůbec a povahou existence antropologie, a nakonec propojením mezi existencí antropologa a literárním či teoretickým textem (srov. Markowski 2007).

V této knize dějinnost textů interpretovat nelze. Není to proto, že předmětem zájmu jsou texty současné, ani proto, že tématem těchto vybraných textů nadále zůstává většinou město přelomu dvacátého a jedenadvacátého století. I současný svět totiž může být pojímán historicky. Cílem zde však není popis stavu jakési (ani současné, ani české, ani urbánní) společnosti, protože to je oblast jiných oborů, které to dělají lépe a podrobněji – především sociologie (nejzajímavěji především ve svých kvalitativních odrůdách) a antropologie (tzv. antropologie současnosti). Hlavní důraz je zde kladen na zkušenost města a její literární reprezentaci. Proto se dá také použít poněkud modifikovaná perspektiva: literatura zde nemá sloužit k poznání stavu společnosti. Znalosti o stavu této společnosti a jejich výtvorů poskytnuté zmíněnými obory, které čím dále častěji zaujímají polohu na okrajích a pomezích různých disciplín, mají posloužit lepšímu pochopení literárních obrazů městského prostoru.

Poetiky zobrazování městského prostoru – terminologický komentář

Kromě vymezení výzkumného pole literární antropologie zde bude důležité krátké dourčení definice pojmu „poetika“. Tento pojem má tři základní explikace. Poetikou může být zaprvé označen soubor regulí, podle nichž vzniká literární dílo, ve smyslu *ars poetica*, které byly vytvářeny během staletí (Aristotelem, Horaciem či Boileauem). Zadruhé je to obecná teorie literárního žánru, která se zabývá jeho strukturou a určuje, co dělá text textem literárním. Oproti prvním, instruktivnímu pojetí je toto druhé pojetí popisné a spekulativní. Na to poslední měl vliv ruský formalismus, strukturální teorie a nový kriticismus (srov. Aron, Saint-Jacques a Viala 2002, s. 451–453). Zde je poetika součástí literární teorie zkoumající literárnost a způsob vyjádření v literární formě.¹³ Zatřetí je poetika termínem, který je aplikován na pojmenování výběru stylu či jazyka použitých v daném díle nebo skupině děl, a v tomto smyslu se dá mluvit o poetice bible či poetice romantismu. Rozšíření použití tohoto termínu popisují Anna Burzyńska a Michał Markowski: „Ve 20. století, zejména v oblasti strukturalismu, se objevily sice také rozmanité dílčí poetiky, například poetiky lingvistické, generativní poetika či recepční poetika, a v posledních letech se také mluví o intertextuální poetice či poetikách kulturních. V těchto koncepcích by termín „poetika“ neměl být označován jako obor, ale spíše by měl být považován za synonymum ‚popisu jazyka‘ nebo ‚analytické metody‘“ (Burzyńska a Markowski 2006, s. 19). V této knize se nebudeme zabývat poetikou v onom prvním, normativním slova smyslu, ale poetikou jako souhrnem charakteristik textu jako uměleckého díla a zobecňujícím názvem pro popis způsobu vyjadřování. V názvech jednotlivých kapitol popisujících odlišné poetiky zobrazování města je proto slovo „poetika“ použito v tomto posledním významu.

Ryszard Nycz vytvořil také z výše definovaných složek „antropologie“ a „poetika“ neologismus *antropopoetika*, který měl popsat činnost Katedry antropologie literatury na Jagellonské univerzitě.¹⁴ Tento neologismus by se také mohl vztáhnout k předmětu této knihy a definovat poetiku sloužící antropologii literatury; nebudeme ho však závazně zavádět, aby se zde nevytvářela zbytečná žargonová spleť sloužící k odlišnému popisu již existujících pojmů. Nepokouším se zde totiž o vytváření žádné zvláštní nové metody interpretace ani nových způsobů četby prostoru v literárním díle; těchto postupů – jak jsem ostatně načrtla v této kapitole – bylo již vytvořeno dost. To, co se snažím udělat, je využít nejpłodnější a nejpoužitelnější z nich. Za takové považuji kulturní teorie, neboť upřednostňují konkrétní interpretační praxi a využívají k tomu mnohé mimoliterární kontexty, v nichž se literární texty nacházejí.

- 1 Jako klasický příklad evoluční etnologie je často uváděna systematizace magie provedená Jamesem Frazerem v knize *Zlatá ratolest*, v níž je magie prezentována jakožto nejpřimitivnější forma vývoje, následována více pokročilým náboženstvím a posléze také vyspělou a primitivismem nenaznačenou formou-vědou v jejím euroatlantickém významu (srov. Frazer 1977).
- 2 To, co je zde popisováno v kontextu antropologických prvků přítomných v literární vědě, bývá také kategorizováno jako etnografický přístup k vyprávění (narrative), jak je tomu například v *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory* (Herman, Jahn a Ryan, eds., 2005). Pro antropologický přístup k literárním dílům srov. také Groden, Kreiswirth a Szeman (eds.), s. 53, heslo *Anthropological theory and criticism*.
- 3 Například kniha *Nevinný antropolog* Nigela Barleyho (1986).
- 4 Nosné rozřídění variant propojení antropologie s literaturou poskytl mimo jiné polský badatel kultury Grzegorz Godlewski (2004); z ním popsanych situací dvě zařazují do své systematizace bez větších výhrad (v bodech 1 a 3).
- 5 Zajímavým materiálem pro zájemce o bližší pátrání po kořenech tohoto oboru může být také přepis diskuze, která se konala v rámci symposia o literární antropologii pořádaného v Québecu. Zde se dají najít dokonce militantní postuláty vyzývající k tomu, aby se antropologové a sociologové podíleli na transformaci literární teorie v sociální vědu. Literatura je většinou zúčastněných pojmána jako pouhý instrument, a podle některých přispěvatelů by se s ohledem na to, že ne všechny gramotné kultury vytvářejí literaturu *sensu stricte*, měly mezi literární díla započíst i kuchařské recepty. Jakkoli sice takový postulát vzbuzuje v kontextu literárních věd spíše ironické pousmání, v rámci antropologie je naprosto relevantní. Tímto také tuto variantu literární antropologie přenáší zpět do oblasti věd o člověku (srov. Poyatos, Fernando, ed. 1988).
- 6 Znamenitým příkladem analýzy textovosti v antropologických pracích je také Geertzův esej *The World in a Text* z roku 1988 (Geertz 1996).
- 7 Podrobně se Iser zabývá tematikou literární antropologie především ve sborníku *Prospecting. From Reader Response to Literary Anthropology* (Iser 1989a) a v knize *The Fictive and the Imaginary* (Iser 1993).
- 8 V Iserově koncepci jsou znatelné vlivy novokantismu a autor se sám několikrát odvolává na práce Helmuta Plessnera. Zejména v uvažování o tom, jak jazyk pomáhá pojmut svět pomocí kulturních kategorií, které zároveň znatelně omezují poznání pouze do toho, co se dá předem předurčit, a vylučují z něho to, co není předem představitelné. Důležitým odkazem je v knize *Fictive and Imaginary* také myšlenka Hanse Vaihingera o chápání skutečností pomocí rozumově vytvářených kategorií imaginace, bez níž by toto poznání nebylo možné. Tato extrémní verze kantianismu se vztahuje jak na vědecké, tak na estetické fikce (srov. Iser 1993 a Sierszulska 1998).
- 9 Michał Paweł Markowski píše dokonce: „[...] myslím, že v antropologické perspektivě není rozdíl mezi literaturou, fikcí a existencí (Markowski 2007, s. 32).
- 10 Srov. také Sutrop 1996.
- 11 Patří k nim například texty Josefa Vojvodíka (srov. mj. Vojvodík 2006, 2007) a také heslo v *Lexikonu teorie literatury a kultury*, Nünning ed. 2006.
- 12 Anna Gomóla informuje také o zájmu, jaký vyvolává antropologie literatury v italském prostředí, a o tom, že i tam toto téma neustále vyvolává diskuze (srov. Gomóla 2005, s. 42).
- 13 Právě v tomto smyslu tento termín používá například Tzvetan Todorov v názvu své knihy *Poetika prózy*.
- 14 „Anthropoetics“ je také názvem internetového časopisu věnovaného generativní antropologii (www.anthropoetics.ucla.edu).